

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**Факультет № 6
Кафедра соціології та психології**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія психології»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 7 «Розвиток асоціативної психології у ХІХ ст.»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробник: завідувачка кафедри соціології та психології , професор, доктор психологічних наук Євдокімова О.О.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, доцент Станіслав Ларіонов.

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

План:

1. Загальна характеристика асоціативної психології.
2. Зародження і розвиток асоціативної психології.
3. Внесок в теорію асоціації Е.Брауна.
4. Психологічні погляди Д.С.Мілля.
5. Психологічна теорія І.Ф.Гербарта.
6. О.Бен як представник асоціативної психології.
7. Г.Спенсер і розвиток асоціативної психології.

Питання на семінар:

1. Внесок в теорію асоціації Е.Брауна.
2. Психологічні погляди Д.С.Мілля.

Питання на самостійну роботу:

1. Психологічна теорія І.Ф.Гербарта.
2. О.Бен як представник асоціативної психології.
3. Г.Спенсер і розвиток асоціативної психології.

Література:

1. Євдокімова О.О. Історія психології: навчальний посібник. Харків: Константа, 2020. 320 с. <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6521>
2. [Історія психології : курс лекцій: навчальний посібник](#) / уклад. Н. В. Гриньова. Умань: Візаві, 2012. 209 с.
3. [Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник.](#) / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». 235 с.
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf
5. Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» Львів: ЛьвДУВС, 2013. 344 с.
<http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/851/1/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%20%D1%87.2.pdf>
6. Роменець В.А. Історія психології: XIX – початок XX століття : навч.посібник. К.: Вища шк., 1995. 616.
https://chtyvo.org.ua/authors/Romenets_Volodymyr/Istoriia_psykholohii_XIX__pochatku_XX_stolittia/

Текст лекції

1. Загальна характеристика асоціативної психології.

На початку XIX ст. асоціативна психологія залишилась єдиною психологічною школою, предмет якої – свідомість – був визнаний всіма без виключення вченими. У класичних теоріях асоціанізму, які з'явилися на початку XIX ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, поєднаних законами асоціацій.

Але вже у 40-50-х рр. почали виникати теорії, які визначили істотні зміни у розвитку науки. Насамперед мова йде про позитивізм, поява якого у 30-ті роки привела до перегляду критеріїв, яким мала відповідати наукова дисципліна. Засновник цього напрямку О.Конт вважав, що розвиток світогляду і пояснювальних принципів, що знаходяться в основі наукового знання, проходять три стадії: теологічну, метафізичну і наукову (або позитивного мислення). На його думку не тільки люди, але й окремі науки проходять ці стадії, а в деяких з них вони переплітаються, поєднуючи теоретичне дослідження з метафізикою і догматичною вірою.

Виходячи з цього, Конт ввів свою класифікацію наук, в якій особливо виділив т.зв. абстрактні науки, які мають справу не з предметами, а з процесами, при вивченні яких можна вивести всезагальні закони. Психології в цій класифікації не знайшлося місця. Ні за предметом, ні, головне, за методом дослідження вона, на його думку, ніяк не могла претендувати на наявність позитивної парадигми. Конт відніс її до метафізичних і навіть частково до теологічних наук і вважав, що вона має відмовитися від статусу самостійної дисципліни, поєднавшись з біологією і соціологією (так він називав усі суспільні науки).

Таким чином, для того, щоб залишитися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, психології необхідно було переглянути свої основні методологічні принципи, і, насамперед, знайти об'єктивний і точний метод дослідження душевного життя, який би не поступався методам природничо-наукових наук.

Провідні психологи XIX ст. – Д.С.Міль, Г.Спенсер, як і вчені інших напрямків, поділяли позитивістські погляди і прагнули трансформувати психологію в руслі позитивізму. Ще в 10-х роках XX ст. відомий психолог А.І.Введенський, кажучи про необхідність переробки психології, назвав свою психологію “психологія без метафізики”. Складність завдання метафізичної науки, також як і проблеми, що виникали при узгодженні єдиного шляху її подальшого розвитку, багато в чому і привело до методологічної кризи на початку XX ст., в результаті якої психологи поділились на окремі напрямки.

Протягом другої половини XIX ст. багато вчених (Д.С.Міль, Г.Спенсер, А. Бен, І.Ф.Гербарт, В.Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Загальною була ідея про важливість перегляду предмету психології і введення нового предмету. Загальною залишалася думка про те, що самоспостереження не може залишитися основним методом, тому що він має бути надіндивідуальним і достовірним.

Критикуючи інтроспекцію ще І.Кант писав про неможливість перевірити її дані математикою. О.Конт в свою чергу вважав, що абсурдно думати, що душа може бути поділена на дві половини, одна з яких спостерігає за іншою. Не менш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним тільки у тому випадку, якщо психіка обмежується сферою свідомості.

Але вже до середини XIX ст. все більше вчених, особливо у Німеччині, слідом за Лейбніцем приходили до висновку про існування не тільки свідомих, але і несвідомих

явищ. Дослідження психіки маленьких дітей і тварин, у яких самоспостереження неможливе, також доводило, що цей метод не може залишатися провідним і єдиним у психології.

Тому психологія повинна була, по-перше, навчитися використовувати спостереження за іншими, по-друге, розробити новий, об'єктивний метод вивчення душевного життя.

З середини XIX ст. з'являється все більше праць, які пропонують різноманітні варіанти. Це і метод логіки, запропонований Міллем, і метод проб і помилок Бена, і метод генетичного спостереження Сеченова, і, нарешті, експериментальний метод, розроблений Вундтом.

Ще одним чинником, який впливав на психологію в той період, була поява еволюційної теорії Дарвіна, яка мала вирішальне значення в повороті психології до природничих наук. Філософія, яка сама в той час переживала методологічну кризу і була під критикою позитивізму, не могла допомогти психології у вирішенні її проблем.

У той час активно розвивається природознавство, насамперед біологія і фізіологія. Вони давали психології знаряддя у боротьбі за об'єктивність, допомагали сформулювати експериментальний підхід до психічного.

Теорія еволюції дозволила також переглянути постулати безнадійно застарілого механістичного детермінізму. Ідея про те, що метою психологічного розвитку є адаптація до середовища, структурувала багато відкритих до того часу фактів. Нова біологічна детермінанта давала можливість співвіднести рівні розвитку свідомості і поведінки, переглянувши предмет психології.

Розвиток асоціанізму у XVIII - XIX ст.

Психолог	Свідомість	Зміст психіки	Метод дослідження
Гартлі	Свідомість	Відчуття, уява, почуття, фактично зміст психіки, в який входило два кола (велике і мале) і несвідомі елементи, були ширші предмету психології	Інтроекція
Берклі, Юм, Міль, Браун	Свідомість	Відчуття, уява, почуття	Інтроекція
Міль	Свідомість	Елементи психіки (відчуття, уява, почуття), психічні процеси	Логіка
Герbart	Перцепція і апперцепція	Свідомі і несвідомі уявлення, які мають різну силу, тривалість і зв'язок з минулим досвідом.	Інтроективне вивчення динаміки уявлень
Бен	Зв'язок свідомості і поведінки	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття) і акти поведінки	Вивчення методом проб і помилок при переході від спонтанної до вольової поведінки
Спенсер	Асоціації між внутрішнім і зовнішнім	Психічні процеси й акти поведінки	Інтроекція і спостереження

Вундт	Елементи психіки, їх зв'язки й закони, психологія народу	Елементарні і складні (вищі) пізнавальні процеси, складні і прості рухомі реакції	Експеримент, інтроспекція, аналіз продуктів творчості.
-------	--	---	--

Кажучи про те, що психологія вивчає асоціації між зовнішнім і внутрішнім, **Спенсер**, як справедливо відмітив І.М.Сеченов, **вивів психологію із сфери свідомості у сферу поведінки**. Це не тільки розширило галузь її досліджень, але й дозволило досліджувати експеримент, об'єктивну перевірку отриманих фактів. Таке розуміння предмету дозволило знайти підґрунтя, для того щоб сказати, що психологія із науки про свідомість трансформується в науку про пізнавальні процеси. Це відповідало не тільки логіці її розвитку, але й вимогам позитивізму, оскільки в центрі дослідження був вже не предмет (свідомість), а процес. Еволюційний підхід надавав також можливість вивчати не сформовану психіку, а таку, яка тільки формується, прослідкувати етапи її становлення, відкрити нові психологічні закономірності. Тому *генетичний метод* отримав все більшого розповсюдження і привів до появи генетичної (вікової) психології.

Асоціація (від лат. associatio – поєднання, з'єднання) зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уява) одного з них викликає появу іншого. Поняття про асоціацію склалось у філософських вчених древнього світу. Від констатації факту асоціації (наприклад, сприйняття предмету викликає образ його власника) психологічна думка перейшла до його пояснення процесами в середині організму. Це надало поняттю про асоціацію детерміністичний зміст: виникнення у свідомості образу без як правило зовнішнього подразника, який його викликає, відбувалась за рахунок закріплених у минулому досвіді зв'язку тілесних процесів, які, згідно Арістотелю, можуть зближуватись і створювати міцні з'єднання в силу їх суміжності, схожості або контрасту. Коли один із членів з'єднання виникає в душі, він автоматично викликає решту, які скриті в організмі. Термін “асоціація ідей” ввів Дж. Локк, котрий протипоставив асоціацію зв'язкам на основі розуму. Поняття про асоціацію стало ключовим для багатьох психологічних систем XVIII–XIX ст. психофізичною основою асоціацію є умовний рефлекс.

Асоціанізм – один з основних напрямків світової психологічної думки, який пояснював динаміку психічних процесів принципом асоціації. Вперше постулати асоціанізму були сформульовані Арістотелем, який висунув ідею про те, що образи, які виникли без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації.

У XVII ст. цю ідею закріпило механіко-детерміністське вчення про психіку. Організм являвся у вигляді машини, що запам'ятовував слід зовнішніх проявів, так що прояв одного зі слідів автоматично тягне за собою прояв іншого. У XVIII ст. принцип асоціації ідей був розповсюджений на всю область психічного, але отримав принципово різну трактовку: з одного боку Дж. Берклі та Д.Юм розглядали його як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкту, а з другого – Д.Гартлі – створив систему матеріалістичного асоціанізму.

На початку XIX ст. з'явилися концепції, які поєднали асоціацію від її тілесного суб'єкту, представили її у вигляді іманентного принципу свідомості (Т.Браун, Джеймс Міль, Джон Стюарт Міль). Утвердився погляд, згідно з яким: 1) психіка (ототожнена з інтроперспективно зрозумілим пізнанням) побудова із елементів – відчуттів, найпростіших відчужень; 2) елементи – первинні, складні психічні утворювання (уявлення, думки), почуття – вторинні і виникають через асоціації; 3) умовами виникнення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; 4) закріплення

асоціацій обумовлено жвавістю елементів, що асоціюються та частотою повторення асоціацій у досвіді.

Асоціанізм був перетворений на новій основі дякуючи успіху біології й нейрофізіології. Г.Гельмгольц використав новий погляд на асоціацію у своїх дослідженнях органів відчуттів. Ч.Дарвін – коли пояснював емоції, І.М.Сеченов – у вченні про рефлекси головного мозку. Еволюційний підхід Г.Спенсера вніс в асоціанізм проблему розвитку психіки у філогенезі і прийшов до важливого висновку про адаптивну функцію психіки у поведінці.

У 80-90-ті роки XIX ст. були здійснені багаточисельні дослідження умов виникнення та актуалізації асоціацій (Г.Еббінгаузер, Г.Мюллер та ін.). Разом з тим була показана обмеженість механістичного трактування асоціації. Детерміністичні елементи асоціацій були сприйняті у трансформованому вигляді вчення Павлова про обумовлені рефлекси, а також – на інших методологічних основах – американським біхевіоризмом. Вивчення асоціацій з метою виявлення особливостей різних психічних процесів використовується і у сучасній психології частково, проблема смислових асоціацій, їх роль у навчанні і т.ін.).

2. Зародження і розвиток асоціативної психології

Асоціанізм або асоціативна психологія, з'явився як самостійний напрямок у XVIII ст. Ця школа започаткувала виділення психології у самостійну, незалежну від філософії науку, яка має власний предмет і тезаурус. У руслі асоціанізму змінювалась і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почались пошуки об'єктивного методу дослідження та становлення експериментальної психології.

Термін «асоціанізм» був введений Локком, а саме поняття використовувалось ще Арістотелем, який розробив і перші закони асоціацій. Потім, вже у Новий час, це поняття повернулося у психологію, але асоціації Декарт і Лейбніц трактували, на відміну від Арістотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як феномени, котрі заважають істинному розумінню речей.

Деякі проблеми асоціативної психології розроблялись у працях Бонне, Берклі і Юма, але поява асоціанізму як психологічної школи зв'язано з Іменем Гартлі, котрий побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Англійський філософ **Д.Берклі (1685-1753)** поклав в основу своєї концепції положення Локка про провідну роль відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, Берклі головним висунув поняття про внутрішній досвід, став родоначальником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. Його формула пізнання: «Бути – значить бути у сприйнятті», тобто Берклі вважав, що те, що люди сприймають як незалежні від свідомості речі, є тільки комплексом їх внутрішніх відчуттів (за термінологією Берклі, «ідеї»), які не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що він бачить або чує будь-який об'єкт, він реально існує, але тільки закриє очі – зникає не тільки сприйняття, але і суб'єкт. Не дивно, що Берклі не сприймав поділ якостей предметів на первинні та вторинні, про що говорили Демокріт і Локк. Берклі стверджував, що ніяких якостей, крім безпосередньо тих, що сприймаються та відчуються суб'єктом, не існує. Виходячи із цього, всі якості, по суті, є вторинними, тобто придуманими суб'єктом, тому що якості, які реально належать предметам, не існують, у будь-якому випадку, вони непізнані для людини.

Відповідно необхідно відмовитись від припущення про матеріальні зовнішні агенти (подразники), вплив яких на органи відчуттів викликають почуття («ідеї») й інші психічні утворення. Ідеї поєднуються між собою за законами асоціацій, створюють комплекси, ілюзорно сприймаючи за морально фізичні об'єкти. За цими комплексами прихована їх істинна причина, котрою, згідно Берклі, є не матеріальна субстанція (природа), а дух – проста, неподільна активна сутність, яка думає, має волю і сприймає ідеї, тобто психічні образи.

Заперечуючи можливість конкретної людини перевірити істинність або оманливість його знань, Берклі підкреслює, що для всього існує певний критерій істинності у сукупності ідей багатьох людей, в їх досвіді. Якщо видані наукою закони – це безперервна послідовність ідей, то чому всі люди бачать одне й те ж, наприклад, аркуш паперу білим, а траву – зеленою. Берклі пов'язував це з зумовленістю, що дарується Богом. Він писав, що у нашому пізнанні розум пасивний, він лише спостерігає зміну феноменів, між якими немає зв'язку, але існує активність Бога.

Психології сприйняття Берклі присвятив трактат «Нова теорія зору» (1709). В ньому він використав принцип асоціації, щоб пояснити сприйняття видимого простору. Звертаючись до поверхні сіткової оболонки ока, можна зрозуміти, як виникає образ двох вимірів простору – вертикального і горизонтального, але не можна пояснити сприйняття глибини, дистанції, на якій відстані знаходиться те, що бачить суб'єкт. Це сприйняття виникає завдяки тому, що до сітчастого зображення поєднуються тактильні відчуття і виникають асоціації (Берклі назвав її «сугестією» як тримірний образ). Отже, цей образ не є «вродженим», він складається із досвіду людини. З цих позицій Берклі проаналізував інші компоненти процесу побудови зорового сприйняття.

Відношення між відчуттям на дотик і зоровими відчуттями розглянуті й у іншій роботі Берклі «Принципи людського пізнання» (1710). Він говорить про те, що психічні явища пов'язані між собою не причинними, а символічними знаковими зв'язками. Одне служить знаком іншого. Одним знаком ми можемо попередити інші, і цього достатньо, щоб правильно себе поводити. Таким чином, відчуття, якщо і не дають істинних знань про зовнішній світ, проте мають прагматичну значимість.

Ідеї Локка і Берклі отримали розвиток в працях іншого відомого психолога і філософа – **Давида Юма (1711-1776)**. У працях «Трактат про людську природу» (1734-1737) і «Дослідження про людське розуміння» (1748) він писав про те, що «розум ніколи не має перед собою ніяких речей, окрім відчуттів, і він не може... провести досвід відносно співвідношення відчуттів з об'єктами». Тому єдиним джерелом пізнання і є наші сприйняття, на основі яких ми створюємо свої судження про зовнішній світ і про себе. Таким чином, усувається протистояння об'єкта і суб'єкта, оскільки об'єкт – комплекс сприйняття, а суб'єкт – процес сприйняття. Різниця між цими різними групами сприймань лише в їх комбінаціях, але не у походженні.

Джерелом знань є переживання людини, які поділяються нею на враження і уявлення (або ідеї). З точки зору Юма, різниця між враженнями і уявленнями не в тому, що одні (враження) відображають реально існуючі предмети, а інші (уявлення) – спогади про них, а тільки в їх силі і чіткості. Він писав, що існує різниця між болем від сильного жару і ... поновлення цього враження у пам'яті..., яке ніколи не може досягти сили й інтенсивності первинного почуття.

При цьому прості ідеї походять від простих вражень, яким вони і відповідають і які, як правило, достатньо точно поновлюються. Але існують і більш складні ідеї, які

не зв'язані прямо із досвідом. Так, людина може уявити крилатого коня або золоту гору, яких вона ніколи не бачила і не побачить, але складові частини будь-якої дуже складної ідеї все ж походять із вражень.

Для доказу цього положення Юм використовує дані не тільки психології, але й медицини, говорячи про те, що у сліпих від народження людей не існує ідеї колабру. Ці ж дані використовуються і у сучасній психології, відомо про відмінності в змісті свідомості у «нормальних людей» і в людей з відхиленнями або травмами органів відчуття.

Судження про механізми формування складних ідей привели Юма до обговорення ролі асоціацій, які знаходяться в основі мислення. Він виділяв асоціації за *схожістю*, *контрастом* (про що писав і Берклі), *суміжності у просторі і часі*, а також за *законом причинного зв'язку*. Останні були предметом особливо прискіпливого аналізу з його сторони.

Він доводив, що на основі одного сприйняття без досвіду неможливо скласти картину світу, а тим більш діяти у ньому. Так, спостерігаючи за водою в річці, можна сказати про її колір або швидкість течії, але не можна передбачити, що в ній можна потонути, або по ній можна сплавляти деревину. Ні один об'єкт не проявляє при чуттєвому сприйнятті ні причин його породивших, ні дій, які він може провести. Тільки досвід розкриває ці зв'язки, і людина звикнувши спостерігати за явищами, які проходять у певній послідовності, починає думати, що одне явище служить причиною іншого. Але будь-який досвід людини обмежений, тому те, що здається їй причинно-наслідковим зв'язком, може бути зв'язком випадковим. Наше передбачення, яке ґрунтується на звичці й досвіді, може бути лише імовірним, але не істинним.

Заперечуючи достовірний зв'язок між явищами, Юм прийшов до висновку, що джерело цього зв'язку не зовнішній світ, а саме людина, особливості її психіки, які трансформують власні звичні уявлення в незалежний від свідомості причинний зв'язок. На думку Юма, не причинний зв'язок знаходиться в основі асоціацій, а асоціація як універсальна властивість психіки знаходиться в основі утворення причинного зв'язку наших суджень. Так асоціація, як і в Локка, стає причиною помилок, властивих мисленню людини. Але в Юма цим помилкам відповідає результат процесу, оскільки інших знань у людини і бути не може.

Важливим було і твердження Юма про відсутність не тільки об'єкту, але й суб'єкту. Дійсно, якщо зовнішній світ – це комплекс вражень, які людина пов'язує для власної зручності в певні поняття, то тому і результати рефлексії своїх думок і переживань пов'язується в комплекс «Я» за законом тої ж звички. Ніяких реальних даних про те, що цей зв'язок достовірний, у людини немає: «Вникаючи в те, що я називаю своїм «Я», я завжди наштовхуюсь на ту чи іншу одиничну перцепцію – любові або ненависті, страждання або задоволення. І ніколи не можу спіймати своє «Я» окремо від перцепції...». Таким чином, лише асоціація по причині і знаходиться в основі нашої думки про те, що є це «Я». Але, якщо йти за Юмом шляхом послідовного скептицизму, то із твердження про можливість доказати що «Я» є, не слідує те, що «Я» відсутнє. Тому, подолавши крайнощі позиції Юма, прагматизму і функціоналізму і вдалося в подальшому прийти до визначення поняття «Я» та його структури.

На думку Юма, досвідне, звичне знання допомагає людині у житті, в реальній діяльності. Саме звичка формує уявлення про закони, оскільки людина, поєднуючи у певну систему свої уявлення, прибирає, знищує хаос сприйняття, вона упереджує картину світу. Іншими словами, прагматична цінність пізнання безсумнівна, а про

істинність і відповідність реальним об'єктам людині немає потреби хвилюватися, тим більше що розкрити цю істину вона все рівно не зможе.

Таким чином Юм поклав початок тій прагматичній позиції в психології, яка на початку ХХ ст. стала основою прагматизму і функціоналізму Джеймса. Він також одним із перших заговорив про різницю між описовими (спрямованими на використання) і пояснювальними (спрямованими на пізнання суті) науками, відносячи психологію і філософію саме до описових наук. Ідеї Юма також були в основі досить розповсюдженої до ХІХ ст. теорії позитивізму, розробленої О.Контом, яка вплинула на розвиток психології.

Берклі і Юм, розробляючи закони асоціацій і зв'язуючи їх з особливостями психіки людини, розглядали ці закони як частковий випадок своєї концепції. Засновником асоціативної психології, яка проіснувала як єдиний психологічний напрям, вважається **Д.Гартлі (1705-1757)**. Отримавши спочатку богословську, а потім медичну освіту, Гартлі прагнув створити таку теорію, яка б не тільки пояснювала душу людини, але і дозволяла керувати її поведінкою. В якості такого універсального механізму психічного життя він і вибрав асоціації. В основу своєї теорії Гартлі поклав ідею Локка про експериментальний характер знань, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, в тому числі і роботи нервової системи за аналогією з законами механіки, відкритими в той час, було характерною прикметою психології ХVІІІ ст. не запобіг цієї помилки і Гартлі, котрий намагався пояснити поведінку людини виходячи із фізичних принципів.

Вчення про асоціації Гартлі, викладена ним в його праці «Роздуми про людину, її будову, її обов'язки та сподівання» (1749), базується на вченні про вібрації, оскільки він вважав, що вібрація зовнішнього ефіру викликає відповідну вібрацію органів почуттів, м'язів і мозку. Проаналізувавши структуру психіки людини, Гартлі виділив в ній два кола – велике і мале. Велике коло проходить від органів почуттів через мозок до м'язів, тобто є фактично *рефлекторною дугою*, яка визначає поведінку людини. Таким чином, Гартлі, по суті, створив свою, *другу після Декарта в психології, теорію рефлексу, яка пояснювала за допомогою законів механіки людину*. На думку Гартлі, зовнішні впливи, викликаючи вібрацію органів почуттів, запускають рефлекс. Вібрація органів почуттів приводить до вібрації відповідних частин мозку, а ця вібрація, в свою чергу, викликає роботу певних м'язів, стимулюючи їх скорочення і рух тіла.

Якщо велике коло регулює поведінку, то мале коло вібрації, розміщені у білій речовині мозку, є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі викликає відповідну реакцію вібрації в білій речовині мозку. Зникаючи із великого кола, ця вібрація залишає сліди у малому колі. Ці сліди, на його думку, служать основою пам'яті людини. Вони можуть бути більш або менш сильними в залежності від сили і значимості того явища, яке залишило цей слід.

Великого значення мала ідея Гартлі про те, що від сили цих слідів залежить ступінь їх усвідомленості людиною, при чому слабкі сліди, підкреслював він, взагалі не усвідомлюються.

Таким чином, він розширив сферу духовного життя, включивши в неї не тільки свідомість, але і несвідомі процеси, і **створив першу матеріалістичну теорію несвідомого**. Майже через сто років ідеї Гартлі про силу слідів та її зв'язок з

можливістю їх усвідомлення розробив відомий психолог Гербарт у своїй відомій теорії про динаміку уявлень.

Досліджуючи психіку Гартлі прийшов до висновку про те, що вона складається із декількох основних елементів – відчуттів, які є вібрацією органів відчуттів, уявлень (вібрацією слідів у білій речовині при відсутності реального об'єкту) і почуттів, що відображають силу вібрації. Говорячи про розвиток психічних процесів, він виходив з ідеї про те, що в їх основі знаходяться різні асоціації. При цьому асоціації вторинні та відображають зв'язок між двома вогнищами вібрацій у малому колі.

Таким чином, Гартлі пояснював формування самих складних психічних процесів, в тому числі мислення і волі. Він вважав, що у основі мислення знаходиться асоціація образів предметів зі словом (зводячи мислення до процесу формування понять), а в основі волі – асоціація слова і руху.

Виходячи з ідеї про прижиттєве формування психіки, Гартлі вважав, що *можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини безмежний*. Її майбутнє визначається матеріалом для асоціацій, яке їй дозволяє оточуюче, тому тільки від дорослих залежить якою буде дитина, як вона буде думати і діяти. Гартлі – один із перших психологів, який заговорив про *необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя у своїх методах*. При цьому він доводив, що рефлекс, підкріплений позитивним відчуттям, більш стійкий, а негативне відчуття, яке виникає при певному рефлексі, допомагає його забуванню. Тому можливо формування соціально прийнятих форм поведінки, формування ідеальної моральної людини, необхідно тільки вчасно підкріпляти необхідні рефлекси або усувати шкідливі. Таким чином, *теорія ідеальної людини вперше виникла ще у XVIII ст. і була зв'язана саме з механістичним розумінням її психічного життя*.

Погляди Гартлі здійснили потужний вплив на розвиток психології, достатньо сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже два сторіччя, і хоча її неодноразово критикували, її основні постулати стали основою подальшого розвитку психології. Не меншого значення мали і висловлені ним думки про рефлекторну природу поведінки, а його погляди на можливість виховання і необхідність управління цим процесом відповідають підходам рефлексологів і біхевіористів, які розроблялись вже у XX ст.

Аналіз розвитку психології протягом XVIII ст. показує, що в цей період почався процес її формування як самостійної науки, яка має свій предмет, окремий від предмету філософії, свій термінологічний апарат і метод дослідження. Фактично з виникненням асоціанізму, тобто теорії Гартлі, можна вже говорити про існування самостійної психології, що доводиться і появою праць, присвячених суто психологічній проблематиці, й аналізом її місця в системі наук (наприклад, у працях Канта), і початком читання курсу психології у навчальних закладах. Тому, якщо експериментальну психологію пов'язують з іменем В.Вундта, то появу психології як самостійної галузі наукового знання можна вважати від праць Д. Гартлі.

Необхідно відмітити й те, що у XVIII ст. продовжує розвиватися розмаїття підходів до психологічної проблематики у самих різних наукових школах (англійській, німецькій, французькій) при збереженні єдності предмету психології. Можливо, усвідомлення цих відмінностей, які були у цей період, привели до появи принципово нових поглядів на чинники, які визначають психіку. Серед них все більшого місце починає займати культура, соціальне і природне середовище.

Але ці нові підходи поки ще не зайняли провідного місця у психології, а теорію асоціанізму Гартлі будував на основі принципів механіки. Тому з розвитком науки, появою нових даних у фізиці, біології, фізіології положення Гартлі почали стрімко

старіти. Це привело до їх перегляду, нової трактовки законів асоціацій. У такому вигляді і предстала теорія асоціанізму в класичних працях Д.Мілля, Т.Брауна й інших вчених першої третини XIX ст.